

ביאור י"ג מידות של רחמים

(ראש השנה יז, ב): "וַיַּעֲבֹר ה' עַל פְּנֵי וַיִּקְרָא" (שמות לד, ו) - אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב, אי אפשר לאומרו. מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור¹³⁷ והראה לו למשה סדר תפילה. אמר ליה: כל זמן שישראל חוטאים, יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם עוונותיהם.

'ה', ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם, אני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה. 'אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת' - אמר רב יהודה: ברית כרותה ל"ג מידות שאינן חוזרות ריקם, שנאמר (שם י): 'הִנֵּה אָנֹכִי כֹרֵת בְּרִית'.

אילפא רמי: כתיב: 'ורב חסד' וכתיב: 'ואמת' בתחילה אמת, ולבסוף ורב חסד¹³⁸. ר"א אומר: כתיב (תהלים סב, יג): 'וּלְךָ ה' חֶסֶד', וכתיב (שם): 'כִּי אַתָּה תִשְׁלַם לְאִישׁ כְּמַעֲשָׂהוּ? בתחילה 'כי אתה תשלם לאיש כמעשהו' ולבסוף: 'ולך ה' חסד'. רב הונא רמי: כתיב (שם קמה, יז): 'צְדִיק ה' בְּכָל דְרָכָיו', וכתיב (שם): 'וְחֶסֶד בְּכָל מַעֲשָׂיו? בתחילה צדיק ולבסוף חסיד'.

פירוש: הא דכתיב: "ויעבור" - על כורחך בא ללמד איך יתפלל. שאם בא ללמד אותו מה שיתפלל בלבד, הוי ליה ללמדו: "כך וכך תקרא" כמו שלימדו כל התורה כולה, ולא היה צריך לומר "ויעבור ה' על פניו ויקרא"! אלא מלמד שהראה לו גם כן איך יהיה נוהג בתפילתו. ולפיכך לא היה די במה שילמד אותו התפילה אלא שהראה לו "סדר תפילה". כי מפני שאמר משה (שמות לג, יח): "תְּרַאֲנֵי נָא אֶת כְּבֹדְךָ" ומאחר שמבקש משה רבינו ע"ה לראות, אי אפשר להראות לו (אלא) רק במעשה שהיה מראה לו. והראה לו, כי כאשר עושין כסדר הזה - יפתח להם מידת טובו¹³⁹.

הערות - ילמד ענוים דרכו

137 יש מחלוקת ראשונים אם אסור לאומרן בדרך תחנונים אלא בציבור משום שהן דבר שבקדושה הנאמר בציבור (הערוך, הרשב"א) או שמותר (רבנו יונה והטור), והשו"ע (או"ח תקסה, ה) הכריע לאיסור. ועיין בספר הררי קדם בשם הגרי"ד, שאינו אסור משום דבר שבקדושה, אלא משום דבר שנאמר רק בציבור. על כל פנים גם על הצד שנחשב דבר שבקדושה, אין זה דבר שבקדושה שחובה לאומרו אלא רק רשות, ולכן אין להפסיק בתפילה על מנת לענות י"ג מידות עם הציבור (שו"ת האלף לך שלמה).

138 פנים יפות, כי תשא לד, ו: "נראה אף דבסדר המידות 'ורב חסד' קודם ל'אמת', מכל מקום בהתגלות מידותיו יתברך מלמעלה, מתגלה המידה האחרונה בתחילה, וממילא מתגלה מידת האמת קודם מידת ורב חסד. וכן במשה רבינו ע"ה כשעבר ה' על פניו והזכיר י"ג מידותיו וכתיב: 'וזהסורתי את כפי וראית את אחורי' - ראה מידה אחרונה בתחילה. והיינו דכתיב: 'אני אעביר כל טובי על פניך וגו' וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם', אף שמידת הרחמים קודם מידת חנון? מכל מקום כשראה משה, ראה מידת חנון קודם מידת הרחמים".

139 רבנו בחיי, שמות לד, ו: "וצריך אתה לדעת, כי כל המביין שלוש עשרה מידות ויודע פירושן ועיקרן, ומתפלל בהם ככוונה - אין תפילתו חוזרת ריקם, אלא אם כן היו בידו עברות שמעכבות זה. והנה בזמן

מסלול 1: יום ב, כג באלול
מסלול 2: יום ג, כג באלול
מסלול 3: יום ה, כג באלול
מסלול 4: יום ב, כה באלול

"אני הוא קודם שיחטא..." - הקשה הרא"ש ז"ל: והלא קודם שיחטא אין צריך למידת הרחמים, שלא חטא עדיין? ותירץ הרא"ש: דחשב להיות חוטא, אלא שלא חטא, ובחטא עבודה זרה איירי, שהקב"ה מצרפה למעשה¹⁴⁰. ואפילו הכי, קודם שיחטא, מנהיג עמו במידת הרחמים, ולאחר שיחטא - מצרפה למעשה, עד כאן דברי הרא"ש.

אבל הדברים פשוטים הם, כי אלו י"ג מידות הם דרכי ה' במציאות (ולא רק דרכי המשפט כלפי החוטאים). והם מידת טובו מה שעושה טוב לאדם. ואדם שלא חטא גם כן צריך למידת טובו, כי אין לבריות על בוראם יתב' רק חסד ורחמים, ואין כאן חוב (=אין הקב"ה חייב לנבראים דבר והכל ניתן להם בחסד). לכך קאמר שהוא נוהג עם האדם במידת הרחמים קודם שיחטא (עצם קיומו, חייו, פרנסתו וכיו"ב הוא חסד אלוהי), ואחר שיחטא ועשה תשובה גם כן נוהג עם האדם במידת הרחמים. ומי שלא חטא גם כן הוא בכלל הזה, שהוא צריך למידת טובו, אלא שהוא ראשון קודם לכל מידת טובו.

"אני הוא לאחרי שיחטא האדם ויעשה תשובה" - יראה לי פירושו, כי הרשע ששב בתשובה והרי הוא צדיק, הוא בצדקתו שווה למי שלא חטא¹⁴¹.

ולא נתפרש בגמרא שם "אל" הכתוב אחר כך, על מה הוא מורה? ובשני שמות הראשונים כבר פירשו מה הם המידות: האחד קודם שיחטא והשני לאחרי שיחטא ויעשה תשובה. ולא פירשו על מידת "אל".

הערות - ילמד ענוים דרכו

הזה שאנחנו שרויים בגלות, ואין לנו כהן גדול לכפר על חטאותינו, ולא מזבח להקריב עליו קרבנות, ולא בית המקדש להתפלל בתוכו, לא נשאר לנו לפני ה' בלתי אם תפילתנו וי"ג מידותיו, ומתוך י"ג מידות אלה למדנו סדרי תפילה ובקשת רחמים מאת אדון הכל יתעלה". ועל כן כתב מרן החיד"א בברכי יוסף (או"ח תקפ"ד) בשם שער אריה: "צריך לאומרם בנחת ובמתון ובכוונה, ואסור להזכיר י"ג מידות שלא בכוונה".

140 פירוש: בקידושין מ,א נאמר שאין מענישים מן השמים על מחשבה לחטוא אם לא עשה מעשה. אבל בעבודה זרה הקב"ה מעניש אף על המחשבה. ואומר הרא"ש שבא לומר כאן שאף על פי כן מידת הרחמים מונעת את העונש, עד שחוטא במעשה - ואז כבר מצרפים גם את המחשבה למעשה כדי להעניש. וכן מובא בפירוש ריב"א עה"ת. וביאר שלפי זה מובן מדוע בחטא המרגלים מוזכר רק שם אחד, כי לא היה החטא בעבודה זרה שמעניש אפילו על המחשבה, ולכן הזכיר רק את המידה השנייה - סליחה על המעשה עצמו.

141 כלומר החידוש של מידת הרחמים השנייה אינו שהקב"ה מקבל את החוטא בתשובה, אלא שהתשובה מתקבלת כל כך עד שהיחסים חוזרים למצב כאילו לא חטא! וכך היה בחטא העגל, שבתחילה ה' אמר לו "סלחתי כדברך" ועדיין היו ארבעים יום של כעס, כמו מי שהתרצה לחברו על מה שעשה לו אבל לא שב לאהבה הראשונה, כיוון שרושם החטא קיים. ואחר כך ארבעים יום האחרונים היו "כראשונים" - באהבה כמו הראשונים שהיו לפני החטא, והחזיר להם את הלוחות "אבנים כראשונים" וחזרה שכינה לישראל וכו'. וכך גם אצל דוד שחזרה האהבה של הקב"ה אליו כמו בתחילה, וכך הוא התפלל: "אל תשליכני מלפניך ורוח קודשך אל תקח ממני, השיבה לי ששון ישעך ורוח נדיבה תסמכני". אין הוא מתפלל רק על הכפרה אלא גם על החזרה לקשר שהיה.

ויראה לומר, שם הזה הוא חסד. והוא ידוע כי שם הזה - מידת חסד, כמו שאמר הכתוב (תהלים כב, ב): "אֱלֹהִי, אֱלֹהִי, לְמַה עֲזַבְתָּנִי"¹⁴². והמידה הזאת היא חסד עליון שהשם יתברך עושה בעולמו, ועושה טוב שהוא גדול מאוד.

ואמר: "רחום וחנון" - שתי מידות הם: האחת ("רחום") - לעשות רחמים עם מי שאינו יכול לעמוד במידת הדין (הרי שאין מענישים אותו בכל חומרת הדין, אלא כפי מה שיכול לשאת); ו"חנון" - עניין זה החנינה לאדם, שהשם יתברך נותן מתנת חיים לאדם, אף שאינו ראוי ליתן לו, והוא ית' נותן לו דרך חנינה. וזה יותר מן "רחום", כי רחום - לרחם על הבריה שלא יאבד שלא יהיה נעשה בו הדין, וחנון הוא מתנת חיים.

ואמר "ארך אפים" - פירוש, שהוא מאריך באפו שלא להשחית האדם מיד, אף כי הוא חוטא, מכל מקום מאריך לו אף, אולי ישוב¹⁴³.

"ורב חסד" - פירוש, כאשר הוא יתברך משלם הטוב לאדם ומשלם ברוב טוב, אף כי יש כאן דבר שלא יעשה עמו חסד (כי יש לאדם זה מעט עוונות), מכל מקום מצד ריבוי החסד שהוא עם השם יתברך (=מידת החסד קודמת במידות לדין) גובר החסד שהוא אצל הש"י.

ומפני זה דרשו: "רב חסד - מטה ידו כלפי חסד". כי כאשר הזכויות והעוונות שווים, השם יתברך מכריע לכף זכות, מפני ריבוי הטוב שנמצא אצלו ית'.

"ואמת" - פירוש¹⁴⁴, אף על גב שאינו משלם השכר טוב לצדיקים מיד (כמו שהבטיח לאבות את הארץ ולא קיים מיד), הוא "אמת" לשלם להם לבסוף. ובזה מידותיו ית' אמת, כאשר בסוף ישלם להם.

הערות - ילמד ענוים דרכו

142 כן כתב רש"י עה"ת.

143 כאן מבואר שמטרת ההמתנה היא לאפשר שיבה ותיקון. וכן הוא ברמח"ל במסילת ישירים פרק ד. וכן כתב רש"י על התורה. אבל הרמח"ל בדעת תבונות סימן קמב כתב מטרה אחרת: כשהחוטא אינו מסוגל לשאת את העונש והעונש לא יוביל לתיקון אלא לקלקול גדול יותר וייאוש - אין הוא מעניש: "אין המוסר שהקב"ה מייסר את ישראל - מוסר נקם ומכת אויב, אלא מאהבה שהוא אוהב אותם כאב את בנו, שכן כתיב: 'חושך שבתו שונא בנו, ואוהבו שחרו מוסר'. הרי שהמוסר נולד מן האהבה ממש... ושתי תולדות טובות יוצאות מן השורש הזה, א - שהמוסר עצמו, אפילו בזמן שהוא נעשה, לא יעשה באכזריות חמה, אלא במיתוק גדול, מפני האהבה המסותרת שאינה מנחת לכעס למשול ולהתאכזר (=והוא מה שהסביר הרמח"ל במידת "רחום"); והשנית - שכיון שאפילו בשעה שהקב"ה מביא במשפט יצוריו, הנה כוונתו המסותרת אינה אלא לרחם ולהטיב, לפעמים אם יראה שאין כוח בנשפטים לסבול המשפט - יפנה אליהם ברחמים, ויניח ידו מן המשפט לגמרי, והוא עניין (ע"ז ג, ב): 'עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים'. ובאמת אלו הן שתי מידות של אריכות אף, לצדיקים ולרשעים. ועל כן דעת ריב"א, רב ניסים גאון, האר"י והרמ"ק למנות אותה כשתי מידות נפרדות: לצדיקים ולרשעים.

144 כן פירש רש"י על התורה.

מסלול 1: יום ב, כג באלול	מסלול 3: יום ה, כג באלול
מסלול 2: יום ג, כג באלול	מסלול 4: יום ב, כה באלול

"נוצר חסד" – שאף לבניהם, "לאֵלֵפִים" דור – ישלם להם. וזהו יותר מן הראשון (ממידת האמת ששם רק משלם לבסוף לצדיקים עצמם, וכאן הוא שומר את ההבטחות אף לבנים). ובגמרא קאמר: "אילפא רמי: כתיב: 'ורב חסד' וכתוב: 'ואמת'", ומתריך: "בתחילה ואמת ולבסוף רב חסד". פירוש, בוודאי רצון השם יתברך שיהיה נוהג על פי האמת¹⁴⁵ ועל פי הדין, ואם אינו יכול לעמוד מצד האמת, אז השם יתברך עושה עמו חסד. ובוודאי יותר טוב אם אפשר שיכול לעמוד מצד האמת, ודברים גדולים הם, אלו דברים למשכילים¹⁴⁶.

"נושא עוון, ופשע, וחטאה"¹⁴⁷ – עוון – הוא מזיד (=יודע שאסור אבל הולך אחרי יצרו), ופשע – מרדים (=להכעיס), וחטאה – שוגג.

וזכר הכתוב שלא כסדר (כי הרבותא של הרחמים היא בסדר עולה: נושא חטאה, עוון ופשע), כי מה שעובר על פשע (=הסיבה שה' עובר על הפשעים) – שאם ידין אותו על פשע, לגודל הפשע לא יוכל להתקיים, ולכך עובר על פשע. אבל עונש השוגג – אינו כל כך שתאמר שאם היה דן אותו על השוגג לא היה לו קיום! ולפיכך מה שעובר על חטא שהוא שוגג – הוא יותר חסד מכל!

ואחר כך אמר "ונקה (לא ינקה)" דהיינו שמנקה לשבים לגמרי מן החטא, וזה נקרא "ונקה".

וקשה: הרי כבר מנה במידות "אני ה' קודם שיחטא אני ה' לאחר שיחטא ויעשה תשובה"? ויש לתרץ, דמה שכתוב "אחר שיחטא ויעשה תשובה" – דהיינו שעשה תשובה על כל חטאיו, עד שהוא כמו צדיק גמור, ועם זה השם יתברך נוהג במידת הרחמים לגמרי, ולכך אמר "אני הוא אחר שיחטא ויעשה תשובה". אבל כאן מדבר שעשה תשובה על קצת עברות – ואותם מנקה, ועל קצת לא עשה תשובה – ואותם אינו מנקה¹⁴⁸.

הערות – ילמד ענוים דרכו

145 על פי קושיית הגמרא ותירוצה, מידת האמת היא לתת לאדם כדרכיו מצד הדין, לטוב ולמוטב, ולא כפי שפירש המהר"ל בתחילה שמידת האמת עניינה שה' מאמת הבטחותיו לצדיקים. והטעם שלא פירש בתחילה כן, משום שמידת האמת היא חלק מ"ג מידות של רחמים, ולכן לא ניתן להסביר שהכוונה שהקב"ה נותן לאיש כדרכיו על פי הדין אף לרעה. אולם לפי הגמרא, והתורה הפנימית, יש בהקדמת האמת לחסד גם כן מידת רחמים: שמי שיכול לצאת בדין ללא החסד – עדיף לו, כי אז מקבל שכרו מצד הדין. נמצא שמידת האמת – כשהיא באה רק כהקדמה לחסד – היא מידת רחמים. והוא מה שהביא המהר"ל בפירושו השני.

146 עיין דעת תבונות סימן קלח והלאה.

147 לפי המספור של המהר"ל (לקמן), צריך לומר שהן שלוש מידות נפרדות. ועל כן המהר"ל מסביר את הצריכותא ביניהן.

148 אבל הרמב"ם במו"נ א,גד מבאר "ונקה לא ינקה – ושרש לא ישרש", היינו שגם כשמעניש אינו מעניש באופן שמביא לכליה.

ובפרק שבועת הדיינין (שבועות לט,א): "ונקה לא ינקה" אמר ר' אלעזר: אי אפשר לומר 'ונקה' שכבר כתיב 'לא ינקה', ואי אפשר לומר 'לא ינקה' שכבר כתיב 'ונקה', הא כיצד? מנקה לשבים ואינו מנקה לשאינם שבים". עד כאן.

וקשה: פשיטא! כי למה ינקה לאינם שבים? אבל מדבר הכתוב בחוטא ששב על מקצת חטאיו ועל מקצת חטאיו לא שב. וזהו "ונקה לא ינקה", ופירשו ז"ל: "מנקה לשבים ואינו מנקה לאינם שבים". והיה ראוי כי מאחר שלא שב על הכל - לא ינקה לו. לכך אמר "ונקה". ושלא תאמר ששב על מקצת - מנקה לו אף אותם שלא שב, ולכך אמר: "לא ינקה". וזה גם כן ממידת טובו שאם עשה תשובה על מקצת חטאיו, אף שלא עשה תשובה על כל חטאיו.

שאלות מנחות:

- ✦ ה' הראה למשה "סדר תפילה" - מהו אפוא הסדר?
- ✦ מדוע הרא"ש הרגיש מחויב לפרש שגם "אני הוא קודם שיחטא" היא מידת רחמים על חטא? איך הוא הבין את י"ג המידות?
- ✦ האם באמת המהר"ל צודק שאם אדם לא יחטא עדיין הקב"ה "לא חייב לו דבר" וכל מה שהוא מקבל זה בחסד?
- ✦ מדוע חשוב לדעת את כל הפירוט של מידות הרחמים? האם לא ניתן להסתפק באמירה שהקב"ה מנהיג את העולם ברחמים?
- ✦ מדוע י"ג מידות הרחמים מסתיימות באופן צורם: "לא ינקה" - שעל מה שלא שב אין מנקים לו, אף ששב על דברים אחרים?